

MAQOLLARDAGI LINGVOKULTUROLOGIK JIHATLAR

Tursunova Navro‘zaxon Ergashboy qizi

Qo‘qon davlat pedagogika instituti

ANNOTATSIYA

Maqolada o‘zbek xalq maqollarida qo‘llangan leksemalar lingvokulturologik jihatdan tahlil qilingan. Xalq maqollaridagi milliy-madaniy xususiyatlar yoritilgan. Lingvokulturemalarning ekzotik leksika hamda muqobilsiz leksikaga munosabati tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: *lingvokulturologiya, muqobilsiz leksika, leksema, adresat, lisoniy, nolisoniy, sema, semema, semiotik tizim.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье с лингвокультурологической точки зрения анализируются некоторые лексемы, используемые в узбекских народных пословицах. Выделены национально-культурные особенности народных пословиц. Анализируется отношение Лингвокультурема к экзотической лексике и безальтернативной лексике.

Ключевые слова: *лингвокультурализм, безальтернативная лексика, лексема, адресат, языковая, неязыковая, сема, семема, семиотическая система.*

ABSTRACT

Article, some lexemes used in Uzbek folk proverbs are analyzed from a linguistic and cultural point of view. National-cultural features of folk proverbs are highlighted. The attitude of Lingvokulturema to exotic lexicon and non-alternative lexicon is analyzed.

Key words: *linguo-culturalism, non-alternative lexicon, lexeme, addressee, linguistic, non-linguistic, seme, sememe, semiotic system.*

V.V. Vorobevning yozishicha, “Lingvokulturologiya madaniyat va tilning o‘zaro aloqasi va o‘zaro ta’sirini va bu jarayonni lisoniy va nolisoniy (madaniy) birliklarning bir butun strukturasi sifatida aks ettiradigan kompleks fandır. Lingvokulturologiya fanining predmeti hisoblangan lingvokulturologik birlik bir paytning o‘zida bir qancha semiotik tizimlarga tegishli bo‘lishi mumkin. Lingvokulturologik birliklardan ba’zilari muqobilsiz leksika va lakunalar hisoblanadi. “Har qanday til yoki dialektda boshqa tilga bir so‘z bilan tarjima qilib bo‘lmaydigan so‘zlar mavjud bo‘ladi. bunday so‘zlarga muqobilsiz leksika deyiladi. U ko‘pincha mahalliy xalqqa xos pul, masofa-uzunlik birliklari, ro‘zg‘or ashyolari va h.k. tushunchalarni anglatadigan so‘zlardan tarkib topadi”. [1;28]

L.S.Barxudarovning yozishicha:”Muqobilsiz leksika bir tildagi Ieksik birliklarning boshqa tilda to‘liq yoki qisman muqobilga ega bo‘lmasligidir". Bunday leksemalarni ko‘plab o‘zbek xalq maqollarida ko‘rish mumkin.

Yomon qizni boqquncha,

Do‘ppingni qoq. [2;138]

Uyurni shamol uchirsa,

Do‘ppingni osmonda ko‘r. [2;200]

Berilgan maqollarda ishtirok etgan “do‘ppi” leksemasi avra-astarli, ko‘pincha qavima, piltal urilgan, tepa, kizak va jiyakdan tarkib topadigan guldor yoki gulsiz, to‘garak yoki to‘rtburchak shakldagi bosh kiyimi semalaridan takrib topgan. [3;859] Ushbu ma’no qirralari bilan “do‘ppi” leksemasi madaniy sema. “Madaniy sema – so‘zga nisbatan kichikroq va universalroq bo‘lgan semantik birliklar, semantik belgilar” [1;41] O‘zbek xalqining milliy bosh kiyimi bo‘lgani boisidan “do‘ppi” leksemasi muqobilsiz leksika namunasi hisoblanadi. Maqolda bu leksemaning qo‘llanishi mazmunning ta’sir kuchini oshirgan. Ma’lumki, do‘ppi qoqish jarayoni qandaydir holat yoki voqelikdan afsuslangan, attang qilingan o‘rinlarda yuz beradi. Do‘ppisini osmonga otmoq ya’ni juda xursand bo‘lmoq, quvonmoq [4;77] birikmasiga zid ravishda do‘ppi qoqmoq salbiy holatni aks ettiradi. Shu o‘rinda aytib o‘tish joizki, har bir o‘zbek oilasida farzand tarbiyasiga alohida ahamiyat beriladi, ayniqsa, qiz

bolaning sha'ni, qadr-qimmati, iffati muhim hisoblanadi. Biz o'zbeklarda qadimdan qiz bola biror noma'qul ishga qo'l urisa, uning nomiga dog' tushgan, gard yuqqan bo'ladi va bu garddan xalos bo'lish imkonsiz deya qaraladi. Biroq do'ppiga tekkan gard va changni yo'q qilish uchun uni qoqish kifoya. Shuning uchun yomon qizni boqquncha do'ppini qoqish afzalroq. Keyingi maqolni qo'llash bilan bir falokat har kimga turlicha ta'sir o'tkazishi aytilmoqda. Uyur – orasida bir ayg'iri bo'lgan biyalar to'dasi. [] Do'ppi esa yengil bosh kiyimi. Shamol har ikkisiga turlicha ta'sir qilishi tabiiy, albatta bu tabiat qonunlariga ko'ra ham to'g'ri hodisa. Nasriy asarlar ustasi G'afur G'ulom o'zining "Shum bola" qissasida ushbu maqolning boshqa bir variantini qo'llagan ya'ni "Tuyani shamol uchirsa, Echkini osmonda ko'r." [2;200] Ikkinchi Jahon urushi insonlar hayotiga har xil ta'sir qilganini aynan ushbu maqol orqali izohlab bergan. O'zbeklar istiqomat qiladigan hududlarda tuya deyarli bo'lmagani uchun maqolning "Uyurni shamol uchirsa, *Do'ppingni osmonda ko'r.*" [2;200] shakli ko'p qo'llanadi.

Dushman o'lar, do'st qolar,

O'sma ketar, qosh qolar. [2;47]

Maqolda qo'llangan "o'sma" leksemasining uzun cho'zinchoq to'q yashil bargli, krestgullilar oilasiga mansub ikki yillik o'simlik semalari bor. [3;195] U o'zbek qiz va ayollarining qoshlarini bezab turuvchi, milliy pardoz vositasi hisoblanadi. Qadimdan o'sma qo'yish urf bo'lgan hamda qizlarning qoshiga qo'yilgan o'sma qanchalik qora uchishi o'sha qizning otasi qizini qanchalar yaxshi ko'rishini bildirgan. O'sma o'zbek xalqining hayot tarziga shu darajada kirib borganki, hatto uni yuvib tashlab bo'lgach o'sha zahoti qaytadan qo'ygan qiz ikki marta turmush qiladi deyilgan. Milliyligimizni aks ettiruvchi vositalardan biri bo'lgan o'sma faqat o'zbek qiz-yu ayollari uchun ekanligi bilan ham ahamiyatlidir. Ushbu maqolda aynan "o'sma" leksemasini qo'llanishiga sabab uni qoshda ko'p vaqt turmasligidir. Qizlar qoshiga qo'yilgan o'sma tez fursatda o'chib ketib, qoshning o'zi qolishi, dushman o'lib, do'st qolishiga qiyoslangan.

Temirchi taqaga yolchimas,
Bo‘zchi — *belboqqa*. [2;100]
Bo‘zchi *belboqqa* yolchimas,
Kulol — mo‘ndiga. [2;182]

Berilgan maqoldan o‘rin olgan “ belbog‘ “ leksemasi belga bog‘lanadigan to‘rtburchak ro‘mol shaklidagi gulli yoki gulsiz, chetlari tikilgan mato parchasi; qiyiq, qiyiqcha semalaridan tashkil topgan. [3;279] O‘zbekning mard yigitlari uchun mo‘ljallangan milliy kiyim turlaridan biri. Milliylikni aks ettirish xususiyatiga egaligi uchun ham ushbu leksema muqobilsiz leksika namunasi. Maqolda kishining o‘zida bor buyum yoki mahsulotga o‘zi yolchimasligiga doir ma’no aks etgan. Ya’ni temirchi, bo‘zchi va kulollar shu hunar orqali kun kechirishi sabab ham bunday mahsulotlarni o‘z oilasiga orttira olmaydi. Aynan shu holat ko‘plab hunar egalarida uchrab turadi.

Arafa kuni yolg‘on gapirganning
Namoz kuni yuzi qora. [2;106]

Muqobilsiz leksika boshqa tilga o‘zlashtirilganda ularga ekzotik leksika (ekzotizmlar) deyiladi. Ekzotizmlar va etnografizmlar o‘zga madaniyatning ramzlari sanaladi. [1;28] Ushbu maqolda “arafa” hamda “namoz” leksemalari ekzotizm hodisasiga misol bo‘la oladi. Chunki “arafa” leksemasi arab tilidan kirib kelgan. So‘zning ma’nosi arabcha – bilmoq, tanimoq, ma’rifat hosil qilmoq. Hijriy-qamariy yil hisobi bo‘yicha 12-oy (Zilhijja) 9-kunining nomi. Hayitdan oldingi kun ham Arafa deb nomlanadi. Shundan kelib chiqib xalqlar orasida tantanali voqealar va bayramlardan oldingi kun va muddatni ham Arafa deb nomlash odatga aylangan. O‘zbek tili leksikasiga ham bu so‘z o‘zgarishsiz o‘z holicha qabul qilingan. “Namoz” so‘zi fors tilidan kirib kelgan bo‘lib, musulmonlardan kuniga besh mahal qilinadigan ibodatlar majmuyi va ularning har birini anglatuvchi leksik birlik. Bu so‘z ham o‘zbek tiliga hech qanday tarjimasiz to‘g‘ridan-to‘g‘ri o‘tgan. Maqol orqali yolg‘on gapning umri qisqa bo‘lishi va tez orada fosh bo‘lishi uqtirilgan. Malumki, arafa kunining ertasiga Hayit namoziga boriladi. Arafa va Hayit namozi orasidagi muddat qisqa. Yolg‘on gapirgan insonning yuzi aynan qora rangga qiyoslanishi ham olamning lisoniy

manzarasini o‘zbek xalqi qanday qabul qilishini ko‘rsatadi. Qadimdan xalqimizda qora rang motam, ko‘ngilsizlik kabi salbiy voqeliklar yomon, yovuz shaxslarga tegishli illarlarni izohlash uchun qo‘llangan. Shuning uchun ham yolg‘on gapirgan insonning yuzi qora bo‘lib, xalq orasida izza bo‘ladi.

Xulosa qilib aytganda, lingvokulturologiya bo‘limi tarkibida o‘rganiladigan birliklar har bir xalq madaniyati hamda yashash tarzidan darak beruvchi tushunchalar hisoblanadi. Bunday leksemalar ortidagi ma’no qirralarni anglash orqali xalqlar hayotidan muhim o‘rin egallagan voqeliklardan ham xabardor bo‘lish mumkin. Buni bilish orqali bizga ma’lum yoki noma’lum bo‘lgan tushunchalar haqida bilimga ega bo‘lishimiz, biz kundalik hayotda qo‘llaydigan o‘xshatish hamda qiyoslashlar o‘zga xalqlarda qanday holatda namoyon bo‘lishidan xabardor bo‘lamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Sh. Usmanova Lingvokulturologiya T.: 2019
2. O‘zbek xalq maqollari T.: “Sharq” 2005
3. O‘zbek tilining izohli lug‘ati T.: “O‘zbek milliy entiklopediyasi” 2006
4. O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati T.: “O‘qituvchi” 1978
5. D. Xudoyberganova Matnning antroposentrik tadqiqi T.: “Fan” 2013
6. N.Mahmudov Olamning lisoniy manzarasi va so‘z o‘zlashtirish T.: 2015